

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

Σε μια επίσκεψή μου στα μοναστήρια των Μετεώρων τον Απρίλιο του 1985, παρατήρησα σε τοιχογραφίες απεικονίσεις πλοίων, οι οποίες παρουσιάστηκαν στο ΙΙΙ Συμπόσιο Ναυπηγικής στην Αρχαιότητα, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στο Ίδρυμα Ευγενίδου από 24-27 Αυγούστου 1989. Στην ίδια επίσκεψη, παρατήρησα επίσης τοιχογραφίες με απεικονίσεις πλοίων και στο Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην πόλη της Καλαμπάκας, οι οποίες αποτελούν το θέμα της σημερινής παρουσίασης.

Στην αρχαιότητα στη θέση της σημερινής Καλαμπάκας, βρισκόταν το Αιγίνιο. Στο Μεσαίωνα η πόλη λεγόταν Σταγοί και κατά την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας (ΙΗ' αιώνας) πήρε το όνομα Καλαμπάκα¹.

Οι Σταγοί που αναφέρονται ως Επισκοπή από 9ο μ.Χ. αιώνα² είχαν καθεδρικό Ναό την Κοίμηση της Θεοτόκου, ο οποίος βρίσκεται στο κέντρο περιπόου της σημερινής πόλης. Η σημασία του Ναού αυτού για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη είναι πολυσήμαντη.

Για το Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου δεν έχει γραφεί ειδική μελέτη. Όσοι σε μελέτες τους για τα βυζαντινά μνημεία ανέφεραν τη Βασιλική της Καλαμπάκας, τόνισαν τον άμβωνα που υπάρχει στο μέσο του κυρίως Ναού³ και για το λόγο αυτό θεώρησαν ότι το μνημείο ανήκει στους παλαιούς χρόνους⁴ ή βασιζόμενοι στα αναγραφόμενα στο Χρυσόβουλλο του Αυτοκράτορα Ανδρόνικου⁵ θεώρησαν το Ναό ως κτίσμα του ΙΓ' αιώνα⁶ ή πολύ προγενέστερο⁷.

Η βυζαντινή Βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου ανηγέρθηκε στο χώρο παλαιοχριστιανικού Ναού που καταστράφηκε⁸. Ο σημερινός Ναός είναι Βασιλική βυζαντινών χρόνων 30X13μ., που χωρίζεται σε τρία κλίτη, έχει δυο νάρθηκες, δηλαδή εσωτερικό νάρθηκα ή Λιτή και εξωνάρθηκα. Κατά μήκος του νότιου κλίτους εκτείνεται ανοικτή στοά. Το μέσο κλίτος της Βασιλικής είναι ψηλότερο.

Οι μεγάλες επισκευές του ναού έγιναν το 1573, οπότε ολόκληρος τοιχογραφήθηκε εκ νέου⁹. Ιδιάζον στοιχείο της Βασιλικής της Καλαμπάκας είναι ο χωρισμός των κλιτών με τοίχους, τρόπος που απέχει από τη συνήθη εναλ-

λαγή πεσσών και κίωνων που παρατηρείται στις μεσαιωνικές και παλαιοχριστιανικές Βασιλικές.

Ο αρχιτεκτονικός ρυθμός του ναού είναι της τρίκλιτης Βασιλικής, του ανάμικτου τύπου από ελληνοιστικά και ανατολικά στοιχεία· έχει δηλαδή το υπερυψωμένο και φωτισμένο μέσο κλίτος, το νάρθηκα και το τρίβηλο των ελληνοιστικών Βασιλικών, τους θόλους και την έλλειψη των υπερώων των ανατολικών¹⁰. Ο τύπος αυτός των Βασιλικών είναι χαρακτηριστικός για τις βυζαντινές Βασιλικές της δεύτερης χιλιετίας και απαντάται σε σειρά μνημείων της βόρειας Ελλάδας¹¹.

Μεγαλύτερες ενδείξεις για τη χρονολόγηση της βυζαντινής Βασιλικής της Καλαμπάκας παρέχουν οι πολύτιμες τοιχογραφίες που διασώθηκαν και διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση στο βόρειο τοίχο του διακονικού του ναού. Η τεχνοτροπία τους μαρτυρεί ότι είναι έργα προγενέστερα της τελευταίας αναγέννησης του 13ου και 14ου αιώνα. Δεν έχουν ούτε την κίνηση ούτε την ιδιάζουσα πλαστικότητα των προσώπων και ενδυμάτων της παλαιολόγεια ζωγραφικής. Από τις λεπτομέρειες της τεχνοτροπίας γίνεται φανερό ότι τα λείψανα αυτά της αρχικής ζωγραφικής της Βασιλικής της Καλαμπάκας είναι έργα του ελληνοιστικού κλάδου της ζωγραφικής του τέλους του 11ου ή το πολύ των αρχών του 12ου αιώνα.

Ο υπόλοιπος ναός τοιχογραφήθηκε εκ νέου, σχεδόν ολόκληρος, το 16ο αιώνα, όπως φανερώνει γραπτή επιγραφή πάνω από την πύλη του εσωνάρθηκα που λέει τα εξής:

*Ο πανσεβάσμιος και θείος ναός ούτος της υπεραγίας δεσποίνης
αγίας ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας ιστορήθη διά
συνδρομής και εξόδου παρά του θεοφιλεστάτου Επισκόπου της
αγιωτάτης επισκοπής Σταγών κυρίου Ιωάσαφ ομού δε και μετά
τιμιωτάτων κληρικών και αρχόντων: Παχώμιος Ιερομόναχος,
Σταμάτιος ιερεύς και οικονόμος, Γεώργιος ιερεύς και σακελλάριος,
Δημήτριος ιερεύς και σκευοφύλαξ, Ιωάννης ιερεύς και σακελίων,
Γεώργιος ιερεύς και κλησιάρχης, Παναγιώτης ιερεύς και χαρτο-
φύλαξ, Γεώργιος ιερεύς και κανιστρίσιος, Χριστόφορος ιερεύς και
Ιερομνήμων Στεφάνου Ιωάννου και φίλου.*

*Ιστορήθη δε και δια χειρός καμού του αμαρτωλού Νεοφύτου
μοναχού του Κρητός. Υπάρχου υιός και του Θεοφάνους μοναχού,
αρίστου αγιογράφου, όστις την επίκλησιν Μπαθήχας, ομού δε
και μετά του Κυριαζή τω ιερεί τω όντι εκ της αυτής χώρας.*

Αρχιερεύοντος δε του πανιερωτάτου Μητροπολίτου Λαρίσσης

Κυρίου Δανιήλ

εν τω ζπά ινδ. ά και ετελειώθη μηνί Αυγούστου ιε' (7081=1573).

Η πληρέστατη αυτή επιγραφή καθορίζει τον ακριβή χρόνο των τοιχογραφιών, αναφέρει τα ονόματα των χορηγών ιερέων με τα αξιώματα και τους τίτλους τους και τα ονόματα των τριών ζωγράφων που ήταν κληρικοί και Κρήτες, από τους οποίους ο Θεοφάνης που αποκαλείται Μπαθήχας (Μπαθάς) θεωρείται άριστος αγιογράφος. Πρόκειται για τον θεοφάνη Στρελίτζα ή Μπαθά¹² που κατά το έτος 1527 τοιχογράφησε το καθολικό του Μοναστηριού του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά¹³ και κατά τα έτη 1535 και 1546 εργάστηκε στις Μονές Μεγίστης Λαύρας και Σταυρονικήτα στο Άγιο Όρος. Τη σχέση των ζωγράφων Μετεώρων και Αγίου Όρους γνωρίζουμε και από το σύγχρονο του Θεοφάνη Φράγκο Κατελάνο, που διακόσμησε το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας (1560) και το νάρθηκα του Καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων (1563).

* * *

Η θάλασσα και η θαλασσινή ζωή δεν είχαν σπουδαία θέση στη βυζαντινή ζωγραφική¹⁴, αν και τα όρια του Βυζαντίου τα καθόριζε η θάλασσα και οι περίοδοι ευημερίας και κατάρπτωσής του είχαν σχέση με αυτή¹⁵. Στις τοιχογραφίες, τις εικόνες και τις μικρογραφίες, η θάλασσα είναι μια επιφάνεια με κυματιστές γραμμές πυκνά και ρυθμικά βαλμένες για να παραστήσουν τον κυματισμό της. Τη ζωντανεύουν ψάρια και καράβια, όπου το απαιτεί η εικονογραφία της παράστασης. Τα θαλασσινά θέματα είναι λιγοστά, παρμένα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Η Δημιουργία, η Κιβωτός του Νώε, το πέραςμα της Ερυθράς, η θαύμαστή αλιεία, ο Χριστός επιτιμών τους ανέμους, η θάλασσα στη Δευτέρα Παρουσία¹⁶. Σε τοιχογραφίες και εικόνες με τη Δευτέρα Παρουσία, μια από τις πιό χαριτωμένες μορφές που ξεκουράζει από τα διάφορα τέρατα είναι η προσωποποίηση της θάλασσας¹⁷. Στα νερά, ανάμεσα σε μεγάλα ψάρια και τέρατα που ξερνούν ανθρώπινα μέλη, κάθεται επιβλητική στη ράχη ενός τέρατος η ίδια η θάλασσα, νέα και ωραία γυναίκα συχνά ντυ-

μένα αρχαιοπρεπά, με ένα καράβι στο χέρι, που τις πιά πολλές φορές δεν έχει φανταστικό σχήμα αλλά αποδίδει τύπους караβιών της εποχής.

Οι δυο τοιχογραφίες με απεικονίσεις πλοίων στη Βασιλική της Καλαμπάκας βρίσκονται στη Λιτή (εσωνάρθηκα) του Ναού. Η πρώτη απεικόνιση (εικ. 1) βρίσκεται στην πρώτη ζώνη του βόρειου τοίχου. Η τεχνοτροπία της είναι της Κρητικής Σχολής, έργο του γιού του Θεοφάνη Στρελίτζα ή Μπαθά Νεόφυτου και χρονολογείται το έτος 1573. Στην απεικόνιση παρατηρούμε αλιευτικό πλοιάριο που οδηγείται με τεράστιο κουπί σαν πηδάλιο, όπως όλα τα πλοιάρια των ποταμών και λιμνών. Δυο από τους επιβαίνοντες προσπαθούν να ανασύρουν το γεμάτο με ψάρια δίχτυ, ενώ τρίτος προσπαθεί να βοηθήσει με κουπί που κρατεί από το πλατύ του μέρος. Το πλοίο στη βυζαντινή εικονογραφία συμβολίζει την εκκλησία και τα ψάρια τους “προς αλιείαν” εθνικούς¹⁸. Ο Χριστός προσκαλεί τους μαθητές του να γίνουν “αλιείς ανθρώπων¹⁹”

Τα ναυπηγικά στοιχεία του σκάφους δεν είναι λεπτομερή. Πλώρη και πρύμνη είναι το ίδιο υψωμένες, η κουπαστή διακρίνεται ολόγυρα στο πλοιάριο, όπως και η αρμολογία των μαδεριών του περιβλήματος. Πρόκειται προφανώς για τη σκηνή της “θαυμαστής αλιείας”, η οποία είναι συνήθης στην ιστορήση των ναών²⁰.

Αν συγκρίνουμε την παραπάνω σκηνή με απεικόνιση στο Ιερό Βήμα της Μονής Μεταμόρφωσης (Μεγάλο Μετέωρο) Μακεδονικής τεχνοτροπίας (εικ. 2) με θέμα “βάλετε εις τα δεξιά μέρη του πλοίου το δίκτυον”²¹ και άλλη απεικόνιση από την ίδια Μονή (εικ. 3) με θέμα “η άγρα των ιχθύων”²² που έχει φιλοτεχνηθεί από άγνωστο εκπρόσωπο της Κρητικής Σχολής που μπορεί να είναι και ο Θεοφάνης, θα παρατηρήσουμε ότι στην πρώτη, αλλά πολύ περισσότερο στη δεύτερη απεικόνιση τα πρόσωπα και τα ναυπηγικά χαρακτηριστικά του πλοιαρίου είναι παρόμοια με την απεικόνιση στη Βασιλική της Καλαμπάκας, πράγμα το οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα της ύπαρξης “αντιβόλων”²³.

Η δεύτερη απεικόνιση είναι η πρώτη παράσταση της δεύτερης ζώνης του δυτικού τοίχου και φέρει την επιγραφή: “επετίμησε τω ανέμω και της θαλάσσης” (εικ. 4). Η απεικόνιση παρουσιάζει τη σκηνή που ο Χριστός καταπαύει την τρικυμία²⁴. Ένα πλοίο βρίσκεται στην τρικυμισμένη θάλασσα. Οι μαθητές του Ιησού γεμάτοι φόβο μήπως καραποντισθούν από τη δυνατή τρικυμία, προσπαθούν να ξυπνήσουν τον Ιησού και τον παρακαλούν να τους σώσει. Ο Ιησούς σηκώνεται στη μέση του πλοίου και αφού επετίμησε τη θάλασσα, έγινε γαλήνη. Η σκηνή είναι συνήθης στις απεικονίσεις ιστορήσης των ναών και περιγράφεται στην Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης (Οδηγό Ζωγραφικής) του

Ιερομόναχου Διονυσίου εκ Φουρνά²⁵. Ο Διονύσιος, “αγιογράφος ακμάσας περί τα μέσα του 18ου αιώνα, συνέταξε το περί ου ο λόγος βιβλίον, παραλαβών εξ αρχαιοτέρων ερμηνειών του 16ου και 17ου αιώνας σχεδόν άπαν το υλικόν επαυξήσας αυτό τη βοήθεια ενός των μαθητών του, Χίου, Κυρίλλου ονομαζομένου”²⁶.

Συγκρίνοντας την παραπάνω απεικόνιση με μικρογραφία από Βυζαντινό Ευαγγέλιο του ΧΙ αιώνα που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων²⁷ με το ίδιο θέμα κατάπαυσης της τρικυμίας από τον Ιησού (εικ. 5), παρατηρούμε ότι και στις δύο απεικονίσεις τα πανιά των πλοιαρίων είναι όμοια με επί πλέον πανί σε σχήμα ημικύκλιου επάνω από το πανί στην απεικόνιση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου. Παρόμοια με την απεικόνιση στη Βασιλική της Καλαμπάκας είναι η απεικόνιση πλοιαρίου σε χειρόγραφο της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων (εικ. 6), στην όποια μορφή σκάφους και σχήμα πανιού παρουσιάζουν ομοιότητες²⁸.

Στο πλοiάριο που απεικονίζεται στη Βασιλική της Καλαμπάκας, φαίνεται καθαρά το πρυμναίο πηδάλιο, η υπερυψωμένη πλώρη και τα άλλα ναυπηγικά και ναυτικά στοιχεία του (ιστός, πανιά, εξαρτία, αρμολογία περιβλήματος, κουπαστή κ.τ.λ.), αντί του πηδαλίου με δυο κουπιά στην πρύμνη και του καμπυλωτού σχήματος του σκάφους, που παρουσιάζονται στις δυο άλλες απεικονίσεις.

Επίσης σε απεικόνιση πλοίου σε τοιχογραφία της Μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα (εικ. 7), που έγινε από το Θεοφάνη Στρελίτζα ή Μπαθά πατέρα του Νεόφυτου και κυριότερο εκπρόσωπο της Κρητικής Σχολής, παρατηρούμε τα ίδια ακριβώς ναυπηγικά και ναυτικά στοιχεία όπως και στην απεικόνιση της Βασιλικής της Καλαμπάκας.

Σε ένα μωσαϊκό του 12ου αιώνα από τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας (εικ. 8) έχουμε απεικόνιση πλοίου παρόμοια με της Βασιλικής της Καλαμπάκας και της Μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων. Στην απεικόνιση του μωσαϊκού φαίνεται το πηδάλιο με τα δυο κουπιά και προφανώς το θέμα της σκηνής είναι το ίδιο (ο Χριστός καταπαύει την τρικυμία), αφού ο Χριστός φαίνεται στην πρύμνη να καθοδηγεί τους μαθητές στο χειρισμό των ιστίων.

* * *

Συμπεράσματα:

Από τις παραπάνω περιγραφές μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι απεικονίσεις αποδίδουν τύπους караβιών της εποχής και δεν έχουν φανταστικό σχήμα, η μορφή τους είναι απλή, αλλά ορισμένα χαρακτηριστικά είναι φανερά, όπως η χρήση μοναδικού ή διπλού πηδαλίου, τριγωνικού ιστίου κ.τ.λ. Ορισμένα από τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν με βεβαιότητα στον επηρεασμό των ζωγράφων από δυτικά πρότυπα²⁹.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι από που οι ζωγράφοι εμπνέονταν για την απεικόνιση των πλοίων. Ίσως η προσωπική εμπειρία να χρησιμοποιήθηκε από μερικούς που επισκέπτονταν διάφορους τόπους και λιμάνια³⁰. Δεν θα πρέπει να απορρίψουμε τη χρήση εγχειριδίων (sketch-books), στα οποία τύποι πλοίων και περιγραφές ναυτικών σκηνών από την Αγία Γραφή είχαν αναφερθεί και εικονογραφηθεί, όπως η ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης του Ιερομόναχου Διονυσίου εκ Φουρνά. Περισσότερο πιθανό, φαίνεται οι ζωγράφοι να χρησιμοποίησαν και τα δυο, προσωπική εμπειρία, εφόσον συνήθιζαν να ταξιδεύουν από τόπο σε τόπο και τύπους πλοίων και ναυτικές σκηνές, τις περιγράφες των οποίων έβρισκαν σε εγχειρίδια βιβλία (sketch-books).

Γιάννης Γ. Ρούσκας
Πλοίαρχος Πολεμικού Ναυτικού
Γοργοποτάμου 2
141 21 Νέο Ηράκλειο,
Αττικής

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτάκης Γ., Χριστιανικά Σύμβολα, αι ευλογίαι του Αγίου Μηνά,
Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
έτος Β' σελ. 183-219, Αθήναι 1925.
- Γεωργακάς Δημ. Ιω., Περί της τοπωνυμίας "Καλαμπάκα", *Επετηρίς*
Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών έτος ΙΔ' σελ.
262-266, Αθήναι 1938.
- Γεωργιάδου Ν., *Η Θεσσαλία*, έκδοσις Β' εν Βόλω 1894.
- Γιαννοπούλου Ν.Ι., *Τα Μετέωρα μελέτη ιστορική και τοπογραφική*, Βόλος
1926.

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΣΤΟ ΝΑΟ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

- Γκητάκου Μιχ. Χαρ., *Η εν Σαλαμίни Ιερά Μονή της Φανερωμένης, εν Αθήναις* 1952.
- Γκητάκου Μιχ. Χαρ., *Ο εν ελαιώνι των Μεγάρων Βυζαντινός Ναός του Σωτήρος Χριστού, εν Αθήναις* 1953.
- Γκητάκου Μιχ. Χαρ., *Συμβολή εις την μελέτην και ερμηνείαν των ακιδογραφημάτων, εν Αθήναις* 1956.
- Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης, υπό Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, εν Πετρούπολει* 1909.
- Dalton O.M., *Byzantine Art and Archaeology, Oxford at the Clarendon Press* 1911.
- Evangiles avec peintures, Byzantines du XIe Siecle tome I, Bibliothèque Nationale Paris n.d.
- Ζωγράφος Παντελής, *Οι διάφοροι τρόποι της Βυζαντινής αγιογραφίας επί τη βάσει της ερμηνείας των ζωγράφων, Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοδος Β' - τόμος Γ' τεύχη Α' και Β' έτος 1926 σελ. 49-61, Αθήναι 1926.*
- Ιερές Μονές Μετεώρων, *Μετέωρα Ιστορία Τέχνη Μοναχική παρουσία, κείμενα Θεοτέκνης Μοναχής (Μητσικώστα), Αθήναι χ.χ.*
- Kalafatis Kalliopi - Faidra, *The post-Byzantine artist's sketch-book in the British Library Add. 43868, M.A. report 1982-83.*
- Καρακατσάνη Αγάπη, *Ναυτικά θέματα στην Μεταβυζαντινή Τέχνη και στην Δυτική Χαρακτική, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία σελ. 233-270, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας χ.τ.χ.χ.*
- Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου Μαρία, *Οι Κρητικοί ζωγράφοι και το κοινό τους, η αντιμετώπιση της τέχνης τους στη Βενετοκρατία, Ετήσια Επιστημονική Έκδοση ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ τόμος Κ (1986) σελ. 246-261, Ηράκλειον Κρήτης 1986.*

- Μητσικώστα Θεοτέκνης (Μοναχής), *Το πέτρινο δάσος των Μετεώρων*, Αθήναι 1978.
- Μπούρα Λασκαρίνα - Τσιγκάκου Μαρία-Φανή, Σχέδια εργασίας μεταβυζαντινών ζωγράφων από τη Γαλάτιστα της Χαλκιδικής, Διμηνιαίο περιοδικό ΖΥΓΟΣ αριθμός 62 σελ. 22-30, Αθήνα Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983.
- Millet Gabriel, *L'École Grecque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916.
- Nicol Donald M., *Meteora, the rock Monasteries of Thessaly*, London 1963.
- Νικονάνος Ν., *Μετέωρα, τα Μοναστήρια και η Ιστορία τους*, Αθήνα 1987.
- Ξυγγοπούλου Ανδρέου, *Σχεδιάσμα Ιστορίας της Ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήναι 1957.
- Ξυγγόπουλος Α., Σπαράγματα ιστορημένου Ευαγγελίου, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* περίοδος Β' τόμος Α' τεύχη α' και β' σελ. 8-21, Αθήναι έτος 1924.
- Ρούβαλη Κ., Ιστορικά έγγραφα (Αυτοκρατορικών Διάταγμα αναγεγραμμένων εν τω Βυζαντινώ Ναώ Καλαμπάκας, Σιγγίλιον αναγεγραμμένον παραλλήλως του Χρυσοβούλου του Αυτοκράτορος Ανδρονίκου εν τω Βυζαντινώ Ναώ Καλαμπάκας), *Εφημερίς Καιροί* Αριθ. 4308, εν Αθήναις (ΤΕΤΑΡΤΗ) τη 29 Νοεμβρίου 1900.
- Σωτηρίου Γεωργίου Α., *Η Χριστιανική και Βυζαντινή Εικονογραφία*, Θεολογία τόμος ΚΣΤ' τεύχος Α' Ιανουάριος-Μάρτιος 1955 σελ. 5-13, εν Αθήναις 1955.
- Σωτηρίου Γ., Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας 3. Η Βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκα, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* έτος ΣΤ' σελ. 291-315, Αθήναι 1929.
- Χατζηδάκης Μανόλης, *Η Μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τόμος Ι σελ. 410-437, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. χ.τ.χ.χ.

Chatzidakis Manolis, *Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, Dumbarton Oaks - Papers Numbers twenty-three and twenty four, The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies 1969-1970.*

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

---

1. Ν. Ι. Γιαννοπούλου, Τα Μετέωρα, μελέτη ιστορική και τοπογραφική σελ. 19, Βόλος 1926.
2. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 3. Η Βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκα, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, έτος ΣΤ' σελ. 292, Αθήναι 1929. Ι. Κ. Βογιατζίδης, Το Χρονικό των Μετεώρων, ιστορική ανάλυσις και ερμηνεία, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, έτος Α' σελ. 125, Αθήναι 1924, έτος Β' σελ. 149, Αθήναι 1925. Ν.Ι. Γιαννοπούλου, όπ. παρ. σελ. 19 κ.ε., Βόλος 1926.
3. "... παρατηρείται Βυζαντινή τρισυπόστατη Βασιλική μετ' αρχαίων κίωνων, εξ ων δύο πρασίνου χρώματος (verde antico) είναι πολυτιμότετοι. Εν τω μέσω του ναού υπάρχει μαρμαρίνος άμβων, παρεμφερής προς τον της Αγίας Σοφίας, τον περιγραφέντα υπό του Παύλου Σιλενταρίου...". Ν. Γεωργιάδου, Η Θεσσαλία, έκδοσις Β' σελ. 191-192, εν Βώλω 1894.
4. Ν.Ι. Γιαννοπούλου, όπ. παρ. σελ. 92, Βόλος 1926 (οικοδόμηση του Ναού τον ΣΤ' αιώνα από τον Ιουστινιανό).
5. Γ. Σωτηρίου, όπ. παρ. σελ. 293, Αθήναι 1929.
6. Ν.Ι. Γιαννοπούλου, όπ. παρ. σελ. 22, Βόλος 1926. Βλ. και Ι.Κ. Βογιατζίδης, Το Χρονικόν των Μετεώρων, ιστορική ανάλυσις και ερμηνεία, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών έτος Β' σελ. 159, Αθήναι 1925.
7. Gabriel Millet, L'École Grecque dans l'architecture Byzantine σελ. 21, Paris 1916.
8. Γ. Σωτηρίου, όπ. παρ. σελ. 293, Αθήναι 1929, Ο Ν. Ι. Γιαννόπουλος (όπ. παρ. σελ. 22) αναφέρει ότι ο ναός είναι χτισμένος με υλικά αρχαίου ελληνικού ναού.
9. Ν. Νικονάνος, Μετέωρα, τα Μοναστήρια και η ιστορία τους σελ. 16, Αθήνα 1987.
10. Γ. Σωτηρίου, όπ. παρ. σελ. 298, Αθήναι 1929.
11. Γ. Σωτηρίου, όπ. παρ. σελ. 298, Αθήναι 1929.
12. Για το Θεοφάνη και την Κρητική Σχολή Βλέπε: Μανόλης Χατζηδάκης, Η Μεταβυζαντινή Τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τόμος Ι σελ. 420-422 και 424, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. χ.τ. χ.χ.
13. Θεοτέκνης Μησαικώστα (Μοναχής), Το πέτρινο δάσος των Μετεώρων σελ. 208, Αθήναι 1978.
14. Βλέπε: Αγάπη Καρακατσάνη, Ναυτικά θέματα στην Μεταβυζαντινή τέχνη και στην Δυτική χαρακτική, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία σελ. 233-234, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος χ.τ. χ.χ.
15. Βλέπε: Κ. Α. Αλεξανδρή, Η θαλασσία δύναμις εις την Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήναι 1956. Hélène Ahrweiler, Byzance et la Mer, Paris 1966.
16. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης, υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως σελ. 49, 71, 89 92, 96, 112 και 140, εν Πετρούπολει 1909.
17. Βλέπε Γεωργίου Α. Σωτηρίου, Η Χριστιανική και Βυζαντινή εικονογραφία, Θεολογία τόμος ΚΣΤ' τεύχος Α' Ιανουάριος-Μάρτιος 1955 σελ. 11, εν Αθήναις 1955.
18. Γ. Αρβανιτάκης, Χριστιανικά Σύμβολα, αι ευλογίαι του Αγίου Μηνά, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών έτος Β' σελ. 198, Αθήναι 1925.
19. Ματθαίος, Ευαγγέλιον Δ' 19-22. Μάρκος Ευαγγέλιον Α' 16-20. Λουκάς, Ευαγγέλιον Ε' 11.
20. Ιωάννης Ευαγγέλιον ΚΑ' 1-9 "... βάλετε εις τα δεξιά μέρη του πλοίου το δίκτυον και ευ-

- ρήσετε...”
21. Ιωάννης, Ευαγγέλιον ΚΑ' 6.
  22. Ιωάννης, Ευαγγέλιον ΚΑ' 11.
  23. Ανθιβόλιον εκ του αντιβάλλω και ανθιβολον, κοινά αχνάρι. Η χρήση του είναι γνωστή από τους αρχαίους για τη ζωγραφική, όχι μόνο στους τοίχους, αλλά και σε αγγεία, πινακία κ.τ.λ. Μιχαήλ Χαρίλ. Γκητάκου, Ο εν ελαιώνι των Μεγάρων Βυζαντινός Ναός του Σωτήρος Χριστού σελ. 56, εν Αθήναις 1953. “Ανθιβολον ήτο είδος υποδείγματος σχεδίου δια την ζωγραφικήν, κοινώς αχνάρι, το οποίον εχρησιμοποίησαν και οι αρχαίοι δια την ζωγραφικήν επ' αγγείων, πινακίων, τοίχων κ.α. Ελαμβάνοντο δε είτε απ' ευθείας εκ της πρωτοτύπου εικόνας είτε εκ παλαιότερου ανθιβόλου. Μετά την επάλειψιν τούτου δια καρβούνου ετίθετο επί του κονιάματος, επί του οποίου απευτυπούτο το εν σχεδίω δια πολυχρώμων ή δια λεπτών γραμμών (αποτελουμένων εκ συνεχών οπών δια λεπτής βελόνης) εικόνισμα. Μετά τούτο επηκολούθει η δια του χρωστήρος επεξεργασία της αγιογραφίας, η οποία εν γενικότητι διετήρει τον αρχικόν τύπον, αλλ' εν τη εκφράσει διέφερε συνήθως τούτου, δημιουργούσά τι το ίδιον, το νέον, το μη εκ πιστής απομιμήσεως αντίτυπον, αλλ' εμφαίνον την καλλιτεχνικήν δύναμιν και ικανότητα του ζωγράφου, μη καταδικάζοντος δια της εργασίας του εις στασιμότητα την τέχνην δια της δουλικής προσηλώσεώς του εις το αρχικόν, αλλ' ωθούντος διά της συμβολής του ταύτην εις πλουσίαν γονιμότητα”. Μιχαήλ Χαρίλ. Γκητάκου, Η εν Σαλαμίनि Ιερά Μονή της Φανερωμένης σελ. 50-51, εν Αθήναις 1952. Βλέπε και: Παντελής Ζωγράφος. Οι διάφοροι τρόποι της Βυζαντινής αγιογραφίας επί τη βάσει της ερμηνείας των ζωγράφων, Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοδος Β' - τόμος Γ' τεύχη Α' και Β' έτος 1926 σελ. 51-55, Αθήναι 1926. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως σελ. 7-10, εν Πετρούπολει 1909.
  24. Ματθαιος Ευαγγέλιον Η' 23-27. Μάρκος, Ευαγγέλιον Δ' 36-43. Λουκάς, Ευαγγέλιον Η' 22-25.
  25. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909. Η περιγραφή της σκηνής βρίσκεται στη σελίδα 92: “Ο Χριστός επιτιμών τοις ανέμοις και τη θαλάσση. § 27. Θάλασσα παραγμένη και μέσον πλοίαριον αρμενίζον και ο Χριστός εις την πρύμνην κοιμώμενος· και ο Πέτρος και ο Ιωάννης επάνωθεν αυτού, έχοντες προς αυτόν απλωμένα τα χέρια μετά φόβου· και ο Ανδρέας κρατών το τιμόνι του πλοιαρίου και ο Φίλιππος και ο Θωμάς λύοντες τα άρμενα· και πάλιν ο Χριστός εις την μέσην του πλοιαρίου απλώνων τα χέρια κατά των ανέμων και επιτιμών αυτών· και άνωθεν εις τα νέφαλα οι άνεμοι φυσώντες εις τα άρμενα”.
  26. Παντελής Ζωγράφος, όπ. παρ. σελ. 49. Αθήναι 1926.
  27. Bibliothèque Nationale, Evangiles avec peintures Byzantines du XIe Siècle, tome I numéro 66, Paris n.d.
  28. Κώδικας Τάφου 14 της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων.
  29. Μανόλης Χατζηδάκης, Η Μεταβυζαντινή Τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τόμος Ι σελ. 420 και 422, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. χ.τ. χ.χ.
  30. Μανόλης Χατζηδάκης, όπ. παρ. σελ. 420-422, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. χ.τ. χ.χ.

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Τοιχογραφία με τη “θαυμαστή αλιεία” στην Κοίμηση Θεοτόκου Καλαμπάκας.
2. Τοιχογραφία με τη “θαυμαστή αλιεία” στη Μονή Μεταμόρφωσης Μετεώρων.
3. Τοιχογραφία με την “άγρα των ιχθύων” στη μονή Μεταμόρφωσης Μετεώρων.
4. Ο Χριστός “επιτιμά” τους ανέμους. Τοιχογραφία από την Κοίμηση της Θεοτόκου.
5. Ο Χριστός καταπαύει την τρικυμία από Ευαγγέλιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΠΛΟΙΩΝ ΣΕ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΣΤΟ ΝΑΟ ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ

- στο Παρίσι.
6. Απεικόνιση από κώδικα της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων.
  7. Ο Χριστός καταπαύει την τρικυμία. Τοιχογραφία από τη Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά στα Μετέωρα.
  8. Παράσταση σε μωσαϊκό από τον Άγιο Μάρκο της Βενετίας.

FIG. 3

FIG. 4

FIG. 1

FIG. 2

FIG. 6

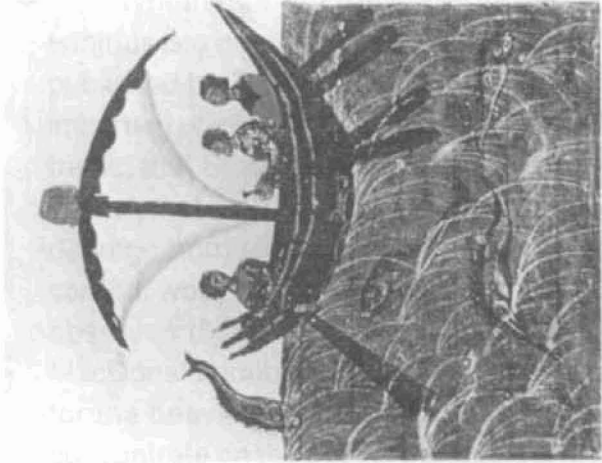

FIG. 8

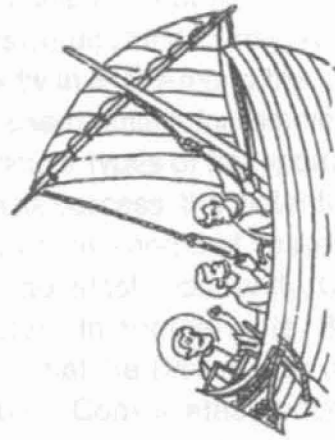

FIG. 5

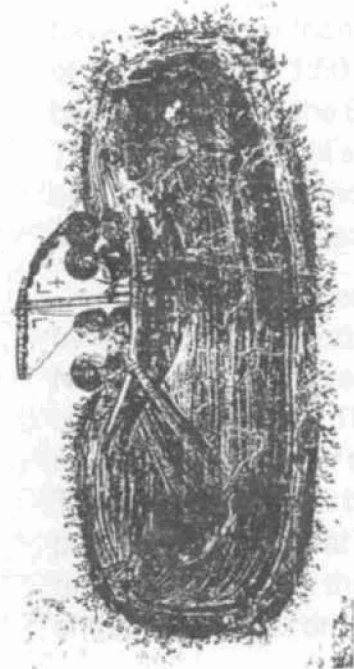

FIG. 7

